

Premontrei prépostságok az esztergomi érsek joghatósága alatt

A KIRÁLYI EGYHÁZAK JOGÁLLÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ *

A középkori magyar egyházszervezetre vonatkozó kutatások egyik, mind a mai napig nem kellően tisztázott kérdése az esztergomi érsek kormányzati joghatósága alá tartozó intézmények egyházjogi helyzete. A XIV. század utolsó éveitől a XV. század közepéig terjedő időszakban több olyan forrás is ismert – az 1397-es esztergomi káptalani *canonica visitatio*,¹ IX. Bonifác 1400.,² V. Miklós 1454.,³ II. Pius pápa 1464. évi bullái,⁴ valamint Gergely milkói püspök, Szécsi Dénes esztergomi érsek vikáriusaként 1449-ben végzett vizitációs útvjáról készült jelentés⁵ –, amely tételesen felsorolja azokat az intézményeket, amelyek ugyan nem (mind) az esztergomi egyházmegyében feküdtek, mégis az érsek kormányzati joghatósága alatt álltak⁶. Ezen *intézménycsoport* meglehetősen változatos: voltak közöttük Benedek-rendi apátságok, társaskáptalanok, plébániák, *decanatusok* és több premontrei prépostság is. A jelen tanulmányban ez utóbbiakat vizsgálom alaposabban.⁷

A középkori Magyarországon létesült több mint harminc férfi premontrei prépostság közül összesen 12 kolostor esetében mutatható ki az esztergomi érsek kormányzati joghatóságának érvényesülése. Az adatok megosztlása nem egyenletes: a két vizitációs forrásban és a három pápai oklevélben nem mindig szerepel az összes intézmény egyszerre, előfordulásuk, ha nem is estleges, mindenestre feltűnően egyenetlen. Vegyük sorra elsőként ezeket az intézménycsoport szerinti felsorolásokat!

A források között időrendben az első az 1397-es esztergomi *canonica visitatio*. Az érsekség állapotát feltáró vizsgálat eredményei után következnek az *érsekségnek alávetett egyéb egyházak*. Ezek között a társaskáptalanok után szerepel a leleszi, a váradhegyfoki, a bozóki, a sági, a zsámbéki, a jászói, a turóci, a bényi, a hatvani, és a csúti (csöti) premontrei prépostság.⁸

1400. május 1-én IX. Bonifác pápa megerősítette az esztergomi érsek lelki joghatóságát többek között a zsámbéki, csúti, leleszi, jászói, váradhegyfoki premontrei prépostságok felett: a megnevezett intézmények kötelesek voltak az érsek zsinatán megjelenni, és egyedül csak ő volt egyházi feljebbvalójuk, aki iránt tisztelettel és engedelmességgel kel-

* A jelen tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00530/08/2) támogatásával készült.

¹ KOLLÁNYI 1901. 242–244.

² MV I/4. 198–201., PRT VII. 539.; X. 612. V. ö.: PRT X. 106., XII/B. 75., 102., 106., MEZEY 1976.

³ LUKCSICS 1938. n. 1340; KUBINYI 1999. 235.

⁴ MREV III. 173–174. V. ö.: PRT X. 106., XII/B. 75., 102., 106; MEZEY 1976.

⁵ BATHYANY III. 462–464.

⁶ A jelen felsorolásban nem szerepel az egyes kutatásokban megjelenő, ugyanakkor erősen kétes hitelű VIII. Bonifác nevéhez köthető 1295-ös és IX. Bonifác egy másik, 1399-ben kelt állítólagos bullája. FEJÉR VI/1. 350–353., ZsO I. 6145. E források értékelése azonban nem e tanulmány feladata.

⁷ A kérdéses intézménycsoport egésze a folyamatban levő kutatás témája. A probléma egészére ld.: KISS 2005., Pannonhalmára ld.: KISS 2004., a székesfehérvári társaskáptalanra ld.: KISS 2007.

⁸ KOLLÁNYI 1901. 242–244.

lett viseltetniük, a pápa a püspöki kormányzati hatalom minden eleme alól mentesítette a felsorolt prépostságokat.⁹

Mintegy fél évszázaddal később, 1449-ben Szécsi Dénes esztergomi érsek, prímás parancsára Gergely milkói püspök, az érsek vikáriusa több intézményt is meglátogatott (*visitatio*). Az intézmények különböző fajtái, valamint az, hogy jelentős részük más egyházmegyében feküdt arra utal, hogy az érseki helynök a különleges jogállású, exempt intézményeket vizitálta. A vikárius premontrei prépostságok közül azonban egyedül a csütit (csőtít) kereste fel.¹⁰

Néhány évvel ez után, 1454. október 8-án Szécsi Dénes esztergomi érsek kérte egyes egyházak exemptiójának megerősítését V. Miklós pápától, aki ezt teljesítette is. A premontrei prépostságok közül Zsámbék, Csút (Csöt), Lelesz, Jászó, Váradhegyfok található meg a felsorolásban bencés apátságok, társaskáptalanok, plébániák és két *decanatus* társaságában.¹¹

Végül II. Pius pápa 1464. június 12-én kelt bullájában, hivatkozva elődje, IX. Bonifác rendelkezésére, ismét részletesen felsorolta az esztergomi érsek joghatósága alá tartozó egyházi intézményeket, köztük ismét több premontrei prépostságot is (Csút/Csöt, Zsámbék, Hatvan, Nyúl-sziget, Jászó, Lelesz, Váradhegyfok, Darnó).¹²

Az említett felsorolások – mint látható – nem minden esetben ugyanazokat a prépostságokat említik. Bény, Bozók, Darnó, Nyúl-sziget, Ság és Turóc csak egy-egy alkalommal szerepelt. Valamivel többször, két alkalommal tűnik fel Hatvan, míg Jászó, Lelesz, Váradhegyfok és Zsámbék egy kivétellel minden összeírásban szerepelt. Végül legtöbbször, valamennyi felsorolásban ott van a csüti (csöti) prépostság neve. Kérdés, hogy ez a sajátos megoszlás, eltérés mire vezethető vissza. Ahhoz, hogy erre a kérdésre választ kapjunk, meg kell vizsgálni az egyes intézmények létrejöttének körülményeit rend- és háztörténeti szempontból, valamint a különleges egyházi jogi státuszra vonatkozó források keletkezési körülményeit és tartalmát.

A fehér kanonokok magyarországi története – így az egyes intézmények sajátos egyházi jogi helyzetének kialakulása is – számos problémát vet fel.¹³ A premontrei rend és az *ordinarius* viszonyát alapvetően két általános kiváltságokat (*privilegium commune*) rögzítő pápai bulla határozta meg. Az első III. Ince pápa 1198. július 27-én kelt privilégiuma. Az egyik ide vonatkozó rendelkezés szerint egyedül a rend legfőbb törvényhozó szerve a generális káptalan jogosult büntető intézkedéseket, szankciókat hozni, ezeket egyetlen érsek vagy püspök sem érvénytelenítheti, hacsak erre kifejezett pápai felhatalmazása nincs. Hasonlóképpen rendelkezett a pápa a bulla egy másik részében. Itt az olvasható, hogy egyetlen érsek, püspök, vagy ezek *officialisai* sem vehetik tilalom (*interdictum*) alá a premontreiek egyházait, a kanonokokat nem függeszthetik fel (*suspensio*), ilyen intézkedésre ismét csak a rend generális káptalana jogosult.¹⁴ Ezzel szinte szó szerint egyező

⁹ MV I/4. 198–201. MEZEY 1976. 368–374.

¹⁰ BATHYANY III. 462–464.

¹¹ LUKSICS 1938. n. 1340., KUBINYI 1999A. 235.

¹² MREV III. 173–174. V.ö.: PRT X. 106., XII/B. 75., 102., 106; MEZEY 1976.

¹³ Az egyik legfontosabb probléma a forrásanyag igen gyér és egyenetlen volta. Hazai okleveles emlék rendkívül csekély számban maradt fenn a premontreiekről, a különböző rendi katalógusok (az ún. I. és II. Ninivei Katalógus – mindkettő 1241 előtt készült –, az 1270 körül készült *Vetus Registrum*, az 1294 körül összeállított *Catalogi Recentiores* és az ezeket összedolgozó, csekély forrásértékkel bíró XVII. századi Jean Le Paige-féle jegyzék), bár alapvető források, sok helyen pontatlanok. OSZVALD 1957., KÖRMENDI 2001A, KÖRMENDI 2001B, KÖRMENDI 2002A, KÖRMENDI 2002B.

¹⁴ III. Ince oklevelének teljes szövegét közli: OSZVALD 1957. 236.

kiváltságot olvashatunk IV. Márton pápa 1281. december 6-án kelt kiváltságlevelében: egyetlen érsek vagy püspök sem veheti tilalom alá a premontreiek egyházait, a kanonokokat nem sújthatja kiközösítéssel (*excommunicatio*).¹⁵ E kiváltságok az *ordinarius* kormányzati joghatóságának (*potestas iurisdictionis*) egyik legfontosabb elemét, az egyházi fenytékek alkalmazását érintették, azaz részleges passzív exentiót biztosítottak. Ennek további feltétele volt – a más intézményeknél is megjelenő mentességet biztosító pápai kiváltságlevelekkel összevetve – egy magasabb hierarchikus szint (tartományi érsek, Apostoli Szék) alá rendelés.¹⁶ Ez esetünkben látszólag hiányzik, e felettes joghatóságot azonban itt a rend generális káptalana gyakorolta.

E rendelkezések azonban csak általános kiváltságokat (*privilegium commune*) fogalmaztak meg, és alapvetően nem az egyes intézményeket emelték ki a rendes egyházi hierarchiából, hanem rendi generális káptalan törvényhozói és kormányzati joghatóságát erősítették meg. Az egyes intézmények tényleges egyházi jogi helyzetét azonban alapvetően nem ezek, hanem a konkrét esetekben kiadott egyedi kiváltságok (*privilegium speciale*) határozták meg. Ez adhat magyarázatot arra, hogy a középkori Magyarországon létrejött valamennyi premontrei intézmény miért nem részesült azonos egyházi kiváltságokban.

A magyar egyháztörténet-írásban elterjedt felfogás, hogy az esztergomi érsek kormányzati joghatósága nemcsak főegyházmezejé intézményei, hanem a királyi egyházak felett is érvényesült. E sommás megállapítás azonban pontosításra szorul. Egyrészt hangsúlyozni kell, hogy ez a különleges jogállás a XII. század utolsó negyede és a XIII. század első fele közötti időszakban fokozatosan alakult ki.¹⁷ Másrészt tisztázni kell, hogy pontosan mit is tekintünk királyi egyháznak. A leginkább kézenfekvőnek az tűnik, hogy a királyi alapítású intézményeket tekintjük annak. Ez azonban éppen a premontrei prépostságok esetében okoz fejtörést: az eddig megismert források tanúsága szerint ugyanis az esztergomi érsek kormányzati joghatósága nemcsak a királyi alapítású premontrei prépostságokra (Váradhegyfok, Csút, Jászó, Turóc, Nyúl-sziget¹⁸) terjedt ki, hanem több olyan intézményre is, amelyeket magánszemélyek hívtak életre (Bény, Bozók, Hatvan, Lelesz, Ság, Zsámbék), vagy éppen ismeretlen személy (Darnó). Ezekben az esetekben felmerül a kegyuraság kérdése is.

A probléma megoldásához több szempontot is figyelembe kell venni: 1) az egyes intézmények egyházi közigazgatási helyzetét, 2) az alapítás körülményeit, a kegyuraság kérdését, 3) az egyes intézményekre vonatkozó kiváltságokat.

Az érintett intézmények közül a váradi egyházmegyében egy intézmény (Váradhegyfok), a veszprémi három (Csút/Csót, Nyúl-sziget, Zsámbék), az egriben és az esztergomban pedig 4-4 prépostság feküdt (Darnó, Hatvan, Jászó, Lelesz; Bény, Bozók, Ság, Turóc¹⁹). A 12 prépostság egyharmada eleve az esztergomi egyházmegyében feküdt, ezek esetében kizárható, hogy különleges jogállásuk lett volna. Feltűnő ugyanis hiányuk az 1400-as, 1449-es, 1454-es és 1464-es forrásokból. Ugyanakkor az 1397-es *canonica visitatio*ban szerepel Bény, Bozók, Ság és Turóc is, mégpedig az egyéb alárendelt javadalmak és méltóságok (*Beneficia et dignitates extra ecclesiam sed subjectae*) fel-

¹⁵ DL 2395 – Lodomér esztergomi érsek 1293. szeptember 15-i átiratában, amely tartalmazza V. Ince pápa keltezetlen (1276-ra datálható) privilégiumát is. Vö. OSZVALD 1957. 236–237.

¹⁶ Vö. Kiss 2006. 38–39.

¹⁷ Kiss 2004, Kiss 2006. 43–115., Kiss 2007.

¹⁸ Jánoshida egyes feltételezések szerint királyi alapítású volt, ez azonban nem bizonyítható egyértelműen, ezért részletesebben itt nem foglalkozom vele. Vö. OSZVALD 1957. 243., KÖRMENDI 2002A. 45. és 1. jegyzet.

¹⁹ ROMHÁNYI 2000. 69., ROMHÁNYI 2008. (Turóc) szerint a nyitrai egyházmegyében feküdt.

sorolásában. Valószínű azonban, hogy a forrás az ő esetükben csak azt kívánta hangsúlyozni, hogy az érsek és nem a székeskáptalan joghatósága alatt állnak.²⁰

A többi nyolc premontrei intézmény egyházi helyzete eleve más volt, mivel nem az esztergomi egyházmegyében feküdtek. Az egri egyházmegye területén a XIII. század közepén létesült darnói prépostságot²¹ forrásaink csak egy alkalommal említik (1464). A korábbi forrásokban talán azért nem szerepelt, mert – bár ez elsősorban csak a XIV. század közepe és a XV. század eleje közötti időszakra igaz – szinte egybeolvadt Lelesszel.²²

Ugyanebben az egyházmegyében további három prépostság létesült: *Hatvan*, *Jászó* és *Lelesz*. Ezek közül *Jászó* királyi alapítás volt, míg a másik kettőt magánszemélyek hívták életre. A hatvani prépostság feltehetőleg a XIII. században jött létre egy bizonyos Symon Banco jóvoltából.²³ A magánalapításból következőleg elméletileg *Hatvan* nem szerepelhetne az esztergomi érsek kormányzati joghatósága alá tartozó intézmények felsorolásában. Ennek dacára két alkalommal is felbukkan ilyen összefüggésben (1397, 1464). Ezt a változást konkrét források hiányában nehéz megragadni, csupán feltételezhető az, hogy a hatvani prépostság is királyi kegyuraság alá került, és mint ilyen kapott helyett e két említett forrásban.²⁴

Lelesz esete sem kevésbé problémás. Eltekintve attól, hogy az alapítás ideje sem megnyugtatóan tisztázott,²⁵ az eredetileg egyházi alapításként létrejött prépostság kegyuraságra meglehetősen változatosan alakult. IV. Béla egy 1252-ben kelt adománylevele szerint a fundator, Boleszló váci püspök (1188(?)–1212) a kegyuraságot a királyra, II. Andrásra ruházta, majd fia 1252-ben azt András comesnek és utódainak adta.²⁶ A kegyuraság később ismét megváltozott: 1290. április 29-én IV. László azt a Balogsemjén nb. Ubul fia Mihály comes fiainak, István és Pál mestereknek adományozta. Ebből azt is megtudjuk, hogy a prépostság patronusai korábban a Baksa család tagjai voltak.²⁷ *Lelesz* ennek ellenére a XIV–XV. századi említett forrásokban egy kivétellel (1449) rendre szerepel, ez alapján legalábbis annyi feltételezhető, hogy ismét királyi kegyuraság alá került. Az esztergomi érsek kormányzati jogható-

²⁰ KOLLÁNYI 1901. 242.

²¹ OSZVALD 1957. 242.; KÖRMENDI 2002B. 24.; ROMHÁNYI 2000. 20.; ROMHÁNYI 2008. (Darnó).

²² A XIV. század második felében és a XV. század elején két esetben is a leleszi konvent *tagjaként* mint hiteleshelyi kiküldött szerepel Lőrinc ill. Egyed darnói prépost (1369, 1418). OSZVALD 1957. 242.

²³ KMTL 257. (Kosztai László); KÖRMENDI 2001B. 106–108.; KÖRMENDI 2002B. 23.; VAJK 2004.; ROMHÁNYI 2008. (*Hatvan*). Ezzel szemben MRH II. 23. és RUPP 1870–1876. I. 702. Báncsa nb. István váci püspökben kereste az alapítót, az alapítást 1240 körülre helyezte. Ugyancsak széles körben elterjedt felfogás, hogy *Hatvan* még 1180 előtt jött létre, ennek azonban kézzelfogható bizonyítéka nincs. OSZVALD 1957. 243.; ROMHÁNYI 2000. 30.

²⁴ Egy 1273. március 9-re keltezett királyi oklevél szerint a prépostság és az egri püspök, Lampert között egy plébániaegyház miatt kialakult tizedvitában IV. László járt el a prépostság érdekében: az ügy kivizsgálását kérte X. Gergely pápától. FEJÉR V/2. 82–83.

²⁵ Egyes vélemények szerint a XII. század végén (OSZVALD 1957. 245.; ROMHÁNYI 2000. 41.; ROMHÁNYI 2008. (*Lelesz*)), más felfogás szerint a XIII. század elején létesült (KÖRMENDI 2002A. 46.). Elképzelhető azonban az is, hogy a prépostságot a XIII. század elején újra kellett alapítani. Vö. FEJÉR VIII/3. 734.; RA 295. (1214); OSZVALD 1957. 245. és 98. jegyzet.

²⁶ FEJÉR IV/2. 140–141.; OSZVALD 1957. 245.; ROMHÁNYI 2000. 41.; KÖRMENDI 2002A. 46.; ROMHÁNYI 2008. (*Lelesz*).

²⁷ DF 285752; FEJÉR V/3. 487.; RA 3553.; ROMHÁNYI 2000. 41.; KÖRMENDI 2002A. 46.; ROMHÁNYI 2008. (*Lelesz*). A király ugyanazon a napon kelt másik oklevelében megparancsolta a prépostnak, a konventnek és a monostor jobbágyainak, hogy engedelmeskedjenek a kegyuraknak. DL 56478; ÁÚO IX. 558.; RA 3554. Május végén az uralkodó meghagyta, hogy a kegyuraknak járó adót a monostor népei fizessék meg. DF 285756; ÁÚO IX. 549. (év nélkül); RA 3558. Vö. OSZVALD 1957. 246.

ságára nézve értékes információt őrzött meg egy 1348. július 31-én kelt oklevél. Ebben az egri püspök, Miklós Balázs leleszi préposttal szemben elismerte a prépostság jogi kiváltságait (*iusque exemptionis eiusdem monasterii!*), a püspök csupán annak külső (plébánia)egyházai felett tudta fenntartani püspöki jogait (tizedszedés). A joghatóság szempontjából rendkívül fontos, hogy a vita rendezése Telegdi Csanád esztergomi és István kalocsai érsek közbenjárásával történt. Annak ellenére, hogy az oklevél meglehetősen általánosan fogalmaz a prépostság jogi kiváltságaival kapcsolatban – egy helyen exentiót, más helyen egyéb jogokat említ – annyi kiolvasható a szövegből, hogy a püspök elismerte a prépostság sajátos jogi helyzetét, vagyis azt, hogy bár egyházmegyéje területén fekszik, felette sem tizedszedés, sem egyéb tekintetben nem gyakorolhat joghatóságot.²⁸ A joghatóság kérdésében Kanizsai János esztergomi érsek 1399. november 20-án kelt panaszlevele tekinthető döntőnek, amelyben az Apostoli Székhez folyamodott, mivel István egri püspök a leleszi prépostság feletti joghatóságot elvitatta tőle. Az érsek panaszában két fontos elemre is hivatkozott: a prépostság felett régi szokás szerint az esztergomi érsek gyakorolja a joghatóságot, a szerzetesek az esztergomi érsek zsinatán jelennek meg. Ez utóbbi a döntő, hiszen ebben egyértelműen megnyilvánul az érsek kormányzati joghatósága.²⁹

Az eredetileg szintén az egri egyházmegyében fekvő,³⁰ valószínűleg a XII. század végén, a XIII. század elején létesült *Jászó* biztosan királyi alapítás volt, az azonban nem határozható meg egyértelműen, hogy mely uralkodó hívta életre.³¹ A kegyuraságban a későbbiekben nem állt be változás,³² az 1397–1464 közötti források egy kivétellel (1449) minden alkalommal megemlítik Jászt is. Ugyancsak az esztergomi érsek kormányzati joghatóságára utal az az 1415. január 16-án kelt oklevél, amelyben Stibor egri püspök a jászói konvent tizedügyében a Szentszéktől kiküldött eseti bírót, egyúttal *János esztergomi érsek általános helynöke* intézkedett.³³

A váradi egyházmegyében egyetlen királyi alapítású premontrei intézmény létesült: *Váradhegyfok*.³⁴ A XIV–XV. századi forrásokban Váradhegyfok egy kivétellel (1449)

²⁸ FEJÉR IX/1. 583–585.

²⁹ FEJÉR X/2. 685–691.; ZsO I. 6170. Vö. ZsO I. 6187., 6196. Az érsek panaszában egészen odáig elment, hogy kijelentette: a rend valamennyi prépostja és monostora az ő joghatósága alá tartozik. Érdekes megjegyezni, hogy az oklevél külön is említést tesz IX. Bonifác pápáról, akihez az érsek panaszát küldi, és aki bő fél évvel később (1400. május 1., MV I/4. 198–201.) részletesen is összeírta az esztergomi érsek joghatósága alatt álló egyházi intézményeket. Feltehető, hogy ez utóbbi bulla és a panaszlevél között szoros összefüggés volt.

³⁰ Az 1410-es években kelt oklevelekben Jásztól rendre esztergomi egyházmegyei intézménynek nevezik. Pl. ZsO IV. 1040. (1413), 1825. (1414), V. 211., 272. (1415)

³¹ OSZVALD 1957. 243.; ROMHÁNYI 2000. 33.; ROMHÁNYI 2008. (Jászó) /1220-as évek, Kálmán herceg!/, KÖRMENDI 2002a. 45. A prépostság oklevelei a tatárjáráskor elpusztultak, azért került sor 1255-ben a korábbi adományok megújítására. Itt olvasható az a rövid megjegyzés, mely szerint a prépostságot IV. Béla egyik elődje alapította.

³² Erre egyértelmű utalás történik IV. Béla 1256. november 8-i oklevelében: „propter ius patronatus, quod nobis observamus”. FEJÉR VII/5. 322. Ugyanígy erre utal IV. Béla egy 1263. augusztus 17-i oklevele, amely Jásztól *monasterium nostrum*nak nevezi. Vö. RA 1345. Még egyértelműbb III. András 1290. december 21-i diplomája: „quod ius patronatus monasterii B. Johannis B. ordinis Premonstratensium de Jasow a primo sue foundationis tempore immediate semper ad regiam dinosceretur pertinere maiestatem”. DF 232770; RA 3682; FEJÉR VI/1. 58–60. 1422 tavaszán Zsigmond bemutatása alapján nyerte el a préposti javadalmat Füredi András fia Péter. ZsO IX. 419.

³³ ZsO V. 77. Vö. ZsO V. 211., 272.

³⁴ PAULER 1899. I. 665–666.; HORVÁTH 1931.; OSZVALD 1957. 251–252.; KMTL 293. (Makk Ferenc), 712. (Hervay Ferenc Levente); ROMHÁNYI 2000. 71.; ROMHÁNYI 2008.; KÖRMENDI 2002a. 48–49.; KÖRMENDI 2002b. 26.

mindig szerepel, ez alapján biztosan állítható, hogy az esztergomi érsek kormányzati joghatósága alatt állt.

A veszprémi egyházmegyéből három olyan premontrei intézmény ismert, amely szerepel a XIV–XV. századi idézett forrásokban: Csút/Csöt, Nyúl-sziget és Zsámbék. E három intézmény közül csupán egyetlen volt magánalapítású, a zsámbéki, amelyet az Eynard nb. Egyed és Smaragd comesek alapították a XII–XIII. század fordulóján.³⁵ Az 1397 és 1464 közötti idézett forrásokban Zsámbék csak 1449-ben nem szerepel. Ez alapján feltételezhető, hogy királyi kegyuraság alá került. Erre utal az is, hogy 1475-ben Mátyás király adta a premontrei prépostságot a pálosoknak.³⁶

A *nyúl-szigeti* premontrei prépostságot minden bizonnyal II. András király alapította, valamikor 1225 előtt.³⁷ A joghatóság tekintetében érdekes adatot őrzött meg egy 1297. január 14-i oklevél. Ebben Lodomér érsek elmarasztalta a premontreiket, mivel a szigeten lakó világiaknak istentiszteleteket tartottak, kereszteltek, gyóntattak, vezeklést szabtak ki, temettek, és ezzel megsértették a veszprémi püspök szentendrei főesperesének jogait. Az, hogy az ügyben az esztergomi érsek hozott ítéletet, arra utal, hogy már ekkor az ő kormányzati joghatósága alatt állt a prépostság.³⁸ Ezt csak megerősíti az, hogy az intézmény szerepel II. Pius pápa 1464. évi bullájában is.³⁹

A *csúti* helyesebben *csöti* prépostság volt az utolsó királyi alapítás, amely 1264 előtt IV. Béla jóvoltából jött létre.⁴⁰ Sajnos az Árpád-kori okleveles adatokban a prépostág egyházi jogi helyzetének alakulására vonatkozó adat nem található, így csak a későbbi, sokszor idézett forrásokra hagyatkozhatunk. Csút (Csöt) az egyetlen premontrei prépostság, amely mind az öt 1379–1464 közötti forrásban szerepel. Ez alapján biztosan állítható, hogy az esztergomi érsek kormányzati joghatósága alatt állt. Ennek alapja a királyi alapítás és kegyuraság volt, amelyet megerősít az is, hogy Mátyás király adta a prépostágot a pálosoknak.⁴¹

A premontrei prépostságok és az esztergomi érsek joghatósága szempontjából összességében a következő mondható el. Az 1397 és 1464 közötti források alapján 12 ilyen intézmény neve merül fel. Elvileg ezek mind királyi egyházként (királyi alapítású vagy királyi kegyuraság alatt álló intézményként) szerepelnek e forrásokban. Ez a szám azonban nem pontos, mivel négy intézmény (Bény, Bozók, Ság, Turóc) csak 1397-ben szerepel és mind Esztergom egyházmegyeiek voltak. A többi nyolc esetben a különleges jogállás kialakulásában a királyi alapítás vagy a királyi kegyuraság lehetett a döntő mozzanat.

³⁵ GYÖRFFY 1956.; OSZVALD 1957. 252.; ROMHÁNYI 2000. 75–76.; ROMHÁNYI 2008. /Zsámbék/; KÖRMENDI 2002A. 50.

³⁶ DAP III. 303. A pálosok ennek megerősítését 1480-ban is kérték a pápától. MREV III. 260–267. A királyi kegyuraságnak ugyanakkor ellentmondani látszik egy 1467. június 11-én kelt oklevél, amelyben Maróti Mátyus elidegenítette zsámbéki kegyúri jogát. DL 106098. Regesztája: KÖFALVI 2006. 377. Mivel a szöveg általános értelemben templomot, egyházat említ, elképzelhető, hogy nem a prépostságra vonatkozik a Keresztelő Szt. János egyház kitétel. Elgondolkodtató, hogy a pálosoknak történt átadás után a rend 1480-as pápai kérvényében az átadás indokaként a premontrei prépostság pusztult állapota szerepelt. MREV III. 264.

³⁷ II. András ezévből kelt adománylevele nem szól az alapításról. Vö. DL 121 (budai káptalan, 1410. május 8-i átírásában), DL 8388 (Bebek Detre 1399. évi tartalmi átírásában), FEJÉR III/2. 11., VII/5. 234.; RA 423.

³⁸ MES II. 397. Vö. OSZVALD 1957. 247.

³⁹ Arra azonban, hogy az 1397-es, 1400-as, 1454-es forrásokban Nyúl-sziget miért nem szerepel, egyelőre nem lehet megnyugtató választ adni.

⁴⁰ 1264: DF 208789 (/a budai káptalan többszörös átírásában/, MES I. 509.; RA 1415.; DF 248407; DF 248413 /III. András 1291. június 3-i átírásában/, MES I. 514–517.; RA 1416.). Az ún. csúti főesperesség problémájára ld.: MREV I. 91. 1. jegyzet; MEZEY 1963. 8., velük szemben: MÁLYUSZ 1969.

⁴¹ DAP I. 56–63.; ROMHÁNYI 2000. 20. (1475–1477 között); KUBINYI 1999. 246. (1482) A pálosok ennek megerősítését 1480-ban kérték a pápától, az itt lefolytatott vizsgálat szerint a premontrei prépostság teljesen pusztult állapotban volt ekkor. MREV III. 260–267., különösen 264.

BIBLIOGRÁFIA

- AOKLT Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387. Szerk. Kristó Gyula—Blazovich László—Géczi Lajos—Almási Tibor—Kőfalvi Tamás—Tóth Ildikó—Makk Ferenc—Piti Ferenc—Sebők Ferenc. I–XV (1301–1331), XVII (1333), XIX–XX (1335–1336), XXIII–XXVII (1339–1343), XXXI (1347). Budapest–Szeged 1990–2007.
- ÁÚO Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Szerk. Wenzel G. I–XII. Pest–Budapest 1863–1874.
- BATTHYANY Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium opera et studio Ignatii comitis de Batthyany episcopi Transsilvaniae collectae et illustratae. I–III. Albae-Carolinae–Claudiopoli 1785–1827.
- CSÁNKI CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Budapest 1890–1913.
- DAP Documenta artis Paulinorum. A magyar rendtartomány kolostorai. Gyűjtötte: Gyéressy Béla. Sajtó alá rendezte: Tóth Melinda, Pintér Gábor és Széphelyi Frankl György. I–III. Budapest 1970–1978.
- DF Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti gyűjtemény, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- DL Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár
- FEJÉR FEJÉR GEORGIUS (ed.): Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis. Budae I–XXVIII. 1829–1844.
- GYÖRFFY 1956. GYÖRFFY GYÖRGY: Adatok a Pilis megyei monostorok történetéhez. *Művészettörténeti Értesítő* 5 (1960) 280–281.
- HABOVŠTIAK 1966. HABOVŠTIAK, ALOJZ: Frühmittelalterliche Wallanlage und romanische Bauten in Biňa. Nitra 1966.
- HO Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Szerk. Nagy Imre, Paúr Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső, I–V. Győrött, 1865–1873. Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghely Dezső. VI–VIII. Budapest 1876–1891.
- HOKL Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk. Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula. Budapest 1879.
- HORVÁTH 1931. HORVÁTH, ANTONIUS: Ad bibliographiam monasteriorum ex Hungaria. *Annalecta Praemonstratensia* 8 (1931) 183–201.
- KISS 2004. KISS GERGELY: A pannonhalmi apátság egyházjogi helyzete a 11–13. században (exemptio és protectio). *Századok* 138 (2004) 265–324.
- KISS 2005. KISS GERGELY: „... iurisdictionem ... in abbatibus et praepositis regalibus, ecclesiae Strigoniensi per Ungariam ubicunque subiectis ...” A királyi egyházak helye a középkori magyar egyházi hierarchiában. Eredmények és kutatási lehetőségek. In: *Medievalisztikai tanulmányok. A IV. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2005. június 9–10.) előadásai*. Szerk. Marton Szabolcs – Teiszler Éva. Szeged 2005. 57–69.
- KISS 2006. KISS GERGELY: Abbatia regalia – hierarchia ecclesiastica [!] A a királyi alapítású bencés apátságok egyházjogi helyzete a 11–13. században. *METEM-Könyvek* 51. Budapest 2006.
- KISS 2007. KISS GERGELY: A székesfehérvári prépostság egyházjogi helyzete a középkorban. *Századok* 141 (2007/2) 271–297.
- KMTL Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század) Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Budapest 1994.
- KOLLÁNYI 1901. KOLLÁNYI FERENCZ: Visitatio capituli E. M. Strigoniensis anno 1397. In: *Történelmi Tár* 1901. 71–106., 237–272.

- KOSZTA 1993. KOSZTA LÁSZLÓ: [A] ciszterci rend története Magyarországon a kolostorai alapítása idején 1142-1170. (Áttekintés a rend magyarországi megtelepedésének 850. évfordulójára.) *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 1993:1–2. 115–127.
- KÖFALVI 2006. KÖFALVI TAMÁS: A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526. Szeged 2006.
- KÖRMENDI 2001A KÖRMENDI TAMÁS: A 13. századi premontrei monostorjegyzékek magyar vonatkozásairól. *Történelmi Szemle* 43 (2001) 61–72.
- KÖRMENDI 2001B KÖRMENDI TAMÁS: A premontrei rend megtelepedése az Árpád-kor Magyarországon. A rend korai hazai története a kezdetektől az 1235-i Catalogus Ninivensisig I. *Turul* 74 (2001/3–4.) 103–111.
- KÖRMENDI 2002A KÖRMENDI TAMÁS: A premontrei rend megtelepedése az Árpád-kor Magyarországon. A rend korai hazai története a kezdetektől az 1235-i Catalogus Ninivensisig II. *Turul* 75 (2002/1–2.) 45–55.
- KÖRMENDI 2002B KÖRMENDI TAMÁS: A magyarországi premontrei cirkária az 1241/1242-i tatárjárást követő évtizedekben (az írásos források alapján). *Kút. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola kiadványa* 1 (2002:1) 1–35.
- KUBINYI 1999A KUBINYI ANDRÁS: Dél-magyarországi bencés apátok 1449. évi szekszárdi gyűlése. In: Kubinyi András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest 1999. 233–237
- KUBINYI 1999B KUBINYI ANDRÁS: Mátyás király és a monasztikus rendek. In: Kubinyi András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest 1999. 239–248.
- LUKCSICS 1938. LUKCSICS PÁL: XV. századi pápák oklevelei. (Olaszországi Magyar Oklevéltár 2.) II. Budapest 1938.
- MÁLYUSZ 1969. MÁLYUSZ ELEMÉR: A „csúti főesperesség”. *Levéltári Közlemények* 1969. 271–277.
- MES Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I–II. Ed. Knauz, F. Strigonii, 1874–1882, III. Ed. Dedek C. L. Strigonii 1924.
- MEZEY 1963. MEZEY LÁSZLÓ: Csütmonostor alapítástörténete és első oklevelei. *Tanulmányok Budapest múltjából* 15 (1963) 9–42.
- MEZEY 1976. MEZEY LÁSZLÓ: Az esztergomi érsekség primáciává fejlődése. *Vigilia* 41 (1976/6.) 368–374.
- MEZŐ 1996. MEZŐ ANDRÁS: Templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). METEM-Könyvek 15. Budapest 1996.
- MREV Monumenta romana episcopatus Vespriensis – A veszprémi püspökség római oklevéltára ... Edita Collegio Historicorum Hungarorum Romano – A veszprémi püspökség római oklevéltára ... Közrebocsájtja a Római Magyar Történeti Intézet. I–IV. Budapestini 1896–1907.
- MRH Damiani Fuxhoffer benedictini Pannonii Monasteriologiae regni Hungariae libri duo. Recognovit Maurus Czinár. I–II. Pestini 1850–1860.
- MV Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni Magyar Okirattár. Series I. Tom. I–VI. Budapestini 1887–1891
- PAULER 1899. PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Budapest 1899.²
- PRT A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrácz. Budapest 1902–1916.
- RA Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II/1. Ed. Szentpétery Emericus. Budapest 1923–1943.; II/2–4. Manuscriptis Emericus Szentpétery adhibitis et completis critice digessit Ivan Borsas.

- ROMHÁNYI 2000. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Borsa Iván. Budapest 1961–1987
F. ROMHÁNYI BEATRIX: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Budapest 2000.
- ROMHÁNYI 2008. F. ROMHÁNYI BEATRIX: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Arcanum CD-ROM Budapest 2008.
- RUPP 1870–1876. RUPP JAKAB: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre, vagyis a nevezetesebb városok, helységek, s azokban létezett egyházi intézetek, püspökmegyék szerint rendezve. I–III. Pest–Budapest 1870–1876.
- VAJK 2004. VAJK ÁDÁM: A csornai premontrei prépostság alapítása. *Soproni Szemle* 2004. 386–395.
- ZSO Zsigmondkori oklevéltár. Összeállította: Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert. I–X. Budapest 1959–2007.

	Egyházmegye	1397 Can. vis. Strig.	1400 IX. Bonifác	1449 Gergely milkói p., vic. vis.	1454 V. Miklós	1464 II. Pius	Egyéb
Bény	<i>esztergomi</i>	•	x	x	x	x	x
Bozók	<i>esztergomi</i>	•	x	x	x	x	x
Csút (Csót)	veszprémi	•	•	•	•	•	1475–1482 k.
Darnó	egri	x	x	x	x	•	x
Hatvan	egri	•	x	x	x	•	?1273. 03. 09.
Jászó	<i>egri/esztergomi</i>	•	•	x	•	•	1415. 01. 16.
Lelesz	egri	•	•	x	•	•	1252, 1290.04.29., 1348.07.31., 1399.11.20.
Nyúlsziget	veszprémi	x	x	x	x	•	1297. 01. 14.
Ság	<i>esztergomi</i>	•	x	x	x	x	x
Turóc	<i>esztergomi</i>	•	x	x	x	x	x
Váradhegyfok	várad	•	•	x	•	•	x
Zsámbék	veszprémi	•	•	x	•	•	1475

I. Táblázat – Premontrei prépostságok az esztergomi érsek joghatósága alatt